

жеке бір психологиялық-эмоционалдык ассоциациялармен байланыс түзіп, семантикалық өрістерге бірігеді. Мұндай семантикалық өрістер мәтіндегі, мәтін астарындағы деректік мәліметті де, олардың негізінде концептуалдык мәнді де ашуға жәрдемдеседі.

Сөйлей білу – эстетикалық тәрбиенің бір бөлігі десек, айтатын ойыңды дұрыс жеткізу, әр сөзді анық айту, дауысты меңгеру – бұл да мәдениеттіліктің белгісі.

Сахнада актердің аузынан шыққан үнге қойылатын ең басты талап – дыбыстың таза, анық болуы. Егер сөйлеп тұрған сөзіңізден бір дыбыс естілмей немесе күңгірт, шала естілсе, бар сөйлемнің мән, мағынасы бұзылады.

Сөздің екпінін бұзып айту тіліміздің орфоэпиялық нормасына зиян келтіреді.

Қазақ тілінің орфоэпиясына сәйкес персонаждардың тілінде дауыссыз дыбыстардың прогрессивті және регрессивті құбылыстары бақыланады.

Сонымен қатар, ассимиляция мен диссимиляциядан басқа әдеби тілді көркем қолдану мақсатында метатезалар жұмсалады. Олар омофондар мен каламбурлар т.б. туғызады.

Дикция – бұл дыбыстың анық айтылуы. Таза да айқын дикция сахна тіліне қойылатын басты талаптардың бірі.

Сахна тіліндегі қарқын мен ырғақ. Репликалардың интонациялық-әуезділікпен берілуі. Дауыс тембрі.

Сөйленістің негізгі мәні интонациялар арқылы беріледі. Ол белгілі бір экспрессияны, түрлі эмоцияларды, сөйлеушінің субъективті қатынасын, оның өзіндік мінездемесін бір мезгілде сипаттайды.

Арнаулы әдебиеттерде негізгі интонациялық құралдарға сөйленістің қарқыны (интенсивтілігі, ұзақтығы, мелодика, тембр) жатады.

Актер дауысының динамикалық диапазоны персонаждардың тебіренісі, сахналық әрекеттің шырығуымен байланысты. Ауызша және логикалық екпін түсетін буындар қатты естіледі. Сөздердің дыбысталуының ең үлкен ұзақтығы фразалық екпіндегі сөздің буынына түседі.

Сөйлеу мен дауыстың өзіндік ерекшелігі адамға табиғаттан беріледі. Яғни адамның психофизикалық ерекшелігі, сыртқы келбеті, мінез-құлқы, т.б. оның сөйлеу ерекшелігін қалыптастырады.

Акцент жасалатын сөйлеу актілері баяу қарқынды түрлі ұзақтықтағы паузалар арқылы беріледі. Паузалар персонаждардың эмоционалды, психологиялық жай күйін білдіреді. Психологиялық паузалар бір нәрсені күткенде, ойды аяқтамай, сөйлемді толық айтпаған кезде, бір жағдайларды еске алудың алдында қолданылады.

Бұдан басқа, физиологиялық (дем тартуда, шаршаған адамды суреттеуде) және ритмикалық паузалар (өлең және прозалық шығармаларда) болады.

Тембр (әуезділік) – бұл дауыстың эстетикалық сапасы. Дауыстың жағымды тембрі репликалар, монолог пен диалогтардың эмоционалды әрекетін күшейтеді.

Сахна тіліндегі акцент жасауда (логикалық екпіндерде) дауыс тоны жоғарылайды. Фразалық екпіндер (негізінен логикалық екпіндер) дауыс тонының төмендеуінен, ал тактикалық (көмекші логикалық екпін) жоғарылығымен ерекшеленеді.

Дауыс тонының өзгеруі персонаждардың мәтін астарын ашуға көмектеседі. Сөйленістің әуезділігі (тембр, мелодика), сөйлеудің бірнеше синтаксистік құралдары қарсыласу, бұйыру, сұрау, көлгірсу, тікелей кінәлау, тұжырымдау, ирония, юмор т.б. арқылы беріледі.

Сөйлеудің эмоциялылығында дауыс – «вокалды канал», ал дем – эмоционалды ақпаратты беру көзі ретінде маңызды рөл атқарады.

Синтаксистік поэтика. Драмалық шығармалардың мазмұнын жоғары көркемдік деңгейге жеткізуде, көрерменнің ойы мен сезіміне айрықша әсер етуде драматургтер синтаксистік поэтиканы да орынды қолданып отырады. Автордың тілдік қорына байланысты сөйлемдер кейде қысқа, ұзақ, жай, күрделі, кейбірі контексте түсінікті болса, кейбір сөйлемдер түсіп қалады (анаколуф) немесе сөйлемдегі кейбір бөліктер әдейі бұрмаланып (солицизм) қолданылады. Кейде тілдің поэтика-эстетикалық табиғатын ашу мақсатында персонаждардың сөздері бір-бірімен қабыспай да жатады.

Көркем мәтіннің құрылымдық-фундаменталдык белгісі болып оның өзгеше ырғақтық түзілісі есептеледі. Көркем мәтіндегі **ырғақ** тілдік бірліктердің, оның ішінде синтаксистік бірліктердің семантикасына, функцияларына, қарым-қатынасына әсерін тигізеді. Егер шығармадағы ырғақ мәселесі ескерілмесе, шығарма ішкі күрделілігінен ажырап, тек сыртқы фактілік мәліметті ғана беріп көркем мәтін болудан қалады. Сондай-ақ шығармадағы ырғақсыз мәтіннің терең мәні, мәтін астарындағы және концептуалдык мәліметті жинақтайтын екінші коммуникативтік жүйе де болмайды.

Көркем мәтіндегі ырғақтың семантикалық рөлі шығармадағы интонациялық өзгешелікпен байланысты. Көркем мәтінді талдағанда екі интонациялық жүйе ескеріледі. Біріншісі, мәтіннің ырғағы, екіншісі, синтаксистік түзілістер мен элементтерді мағыналық жақтан қарастыру. Мағыналық интонация ырғақтық интонациямен функционалдык жақтан да, семантикалық жақтан да сәйкес келмейді. Мағыналық интонация мәтіндегі сыртқы мағынаны вербалдык түрде көрсетеді. Сондықтан көркем мәтінде шешуші рөлді ырғақтық интонация ойнайды. Ол мәтіннің ішкі терең астарын ашуға көмектеседі.

Диалогтар құруда драматург түрлі экспрессивті құралдарды пайдаланады. Диалог конструкциясы драматург шығармашылығының жалпы бағытына байланысты. Шығармашылықтың мұндай бағыты драматург тіліне белгілі дәрежеде синтаксистік поэтикалық реңк үстейді.

Кейбір драматургтер бір персонаждың мінез-құлқын, оның ішкі дүниесін көрсету үшін, екінші персонаждың аузына сөз салып, соған айтқызады. Бұлар қысқа да, терең мағыналы репликалар арқылы жүзеге асады.

Кейбір драмалық шығармалардағы персонаждар тілінде өте қысқа берілетін фразалар жекелеген фактілерден ғана хабардар етеді. Спектакльдегі бұл тәсіл көрерменге өте күшті әсер етеді. Ал аса күрделі синтаксистік поэтика кейбір жағдайларда ғана, яғни персонаждардың көңіл-күйін, лирикалық сезімін көрсету үшін қолданылады.

Синтаксистік поэтиканың негізін құрайтын ұзақ диалогтар мен монологтар, біз талдап отырған ХХ-ғасырдың бас кезіндегі авторларға тән болды.

Ал қазіргі драматургтер заман ағымына, көрермендер талабына орай қысқа фразалы, бір актілі пьесалар жазуда.

Драматургия тілінің жалпы құрылысы персонаждардың мінез-құлқын, олардың арасындағы қатығыстарын, ойлары мен сезімдерін түрлі образ-құбылыстар арқылы жарқырата көрсетуден тұруы шарт. Сахнадағы түрлі әрекеттерді беруде драматург бір сөйлеммен ғана шектеліп қала алмайды. Сондықтан, бұйрық райлы етістікті лепті сөйлемдерсіз, шылауларсыз, жалғауларсыз, қайталамаларсыз, тілдік конструкциядағы себеп-салдарлы сөйлемдерсіз сахнадағы ширыққан тартысты, түрлі қатығыстарды беру де мүмкін емес.

Персонаждар мінез-құлқының үздіксіз дамуын көрсету үшін драматургтер лексика-композициялық (акромнограмма, т.б.) қолданыстарды қолданады. Мұндай жағдайда алдыңғы сөйлемнің соңғы сөзі немесе сөз тіркесі келесі сөйлемнің басында қайталанып отырады. Мысалы:

Ақтоқты. Мен, өзім.

Ақан. Өзім?! Енді не қалды?! (Ғ.Мүсірепов. Ақан сері Ақтоқты) (103)

Көрермен назарын болып жатқан оқиғаға, ондағы көтерілген мәселеге аудару үшін драматургтер ежелден-ақ риторикалық сұрақтарды пайдаланған. Мұндай риторикалық сауалдар көрермендерден жауап алу үшін емес, қойылған сұрақтың маңыздылығын баса көрсету үшін қолданылады.

Сюжет барысында драматург ауыр тартыстар мен қатығыстарды көрсетуде эпифораларды пайдаланады. **Эпифора** – әрбір ой ағымының аяқ жағындағы бір сөздің бірнеше мәрте қайталанып отыруы. Мысалы, «Қозы Көрпеш – Баян сұлуда» Қодар: Елім шалғай... Жерім де шалғай... Кімім бар арқа сүйерлік!.. немесе Жантық: Жылама, бәйбіше, жылама!.. Мен жыласам қатыннан да айрар едім, пайда не?.. (43б). Мұндағы Қодардың да, Жантықтың да іштегі күйзелісі сөз қайталау арқылы еселене түскен.

Сахна тілін зерттеуде драмалық шығармалардың лексикалық және авторлық фонетико-грамматикалық ерекшеліктерін де ескеруге тура келеді.

Ұлттық тілдің қаймағы болып саналатын образды фразеологиялық қолданыстар да – метонимия, метафоралар персонаждардың репликаларында өте әсерлі естіледі.

Драмалық шығармаларда көрініс табатын адамның рухани әлемі өзге сөз өнеріндегі шығармалардан гөрі анағұрлым нәзік және көпқырлы. Бұл туралы Г.С.Нуриев: «Драматурги описывают душевное состояние, образ мыслей человека, которые могут быть высказаны, не могут оставаться невысказанными и которые понятны всем окружающим»,-[1, 20]деп дәл көрсетеді. Актердың ішкі ұмтылысы сөйлеу әрекетінің әсерін арттырады. Қысқа уақыттың ішінде-ақ кейіпкердің ішкі сезімдері, ширыққан тартыс, табиғи қабілеті, білдірейін деген ойы мен көзқарасы т.б., оның сыртқы бейнесі арқылы танылады.

Актерлық микропоэтикада көптеген тілдік қолданыстар жұмсалады. Ол үшін драматургтер тілдегі синтаксистік және лексикалық ерекшеліктерді, кейіпкерлердің сөздік қорын, образдың негізгі бейнесін ашатын сөйлеу мәнерін, актердың ішкі әлемі мен мінез-құлқын, т.б. қасиеттерін пайдаланады.

Осы тұста проф. Б.Шалабайдың тілдегі көріктеуіш құралдар жайлы: «Қай шығарма болмасын, ол өз тұсының тілдік бет-бейнесінің көрінісі. Сол сияқты көркем шығармаларда тілдің әр деңгейіндегі құрал, амал-тәсілдерінің жүйесі таңбаланады [2, 42б],- деуі де өте орынды деп білеміз.

Сондай-ақ драмалық шығармалардағы эпизодтық көріністердегі тілдік қолданыстар да ештеңемен алмастыруға келмейтін міндетті құралдарға жатады.

Актер тілі сенімді сахналық образды жасаудың құралы, ол мазмұнды қалыптастыруда, оны терең қабылдауда, нақты түсінуде белсенді рөл атқарады.

Сахнадағы әрекет ету, нормативтілік, шешендік, сөзді мәнерлі жеткізу, осының барлығы актердің тілдік шеберлігімен анықталады. Бұл сондай-ақ театрлық педагогиканың міндеті болып табылады.

Сонымен, микропоэтикада өзіндік тілдік конструкциялар – синтаксистік фигуралар, синтаксистік құрылымдар – тілді көркемдік тұрғыдан суреттеу қызметін атқарады.

1. Нуриев. Г.С. Орфоэпия и дикция. Казань: Мәгариф. – 1996. № 8. 19-22 с.

2. Шалабай Б. Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми теориялық негіздері. Алматы, 1997.

Объектом данного статьи являются проблемы фонетико-фонологических и синтаксических универсалий в языке драматургических произведений.

А. О. Тымболова

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ МИКРОПОЭТИКА

Поэтикалық драматургияда, поэтикалық поэзия мен прозада әлдебір құбылысты образды суреттеу лексикалық поэтика деп аталады.

Сөздің әсер ету күші ойдың тереңдігінен, оның экспрессиялылығынан, белгілі бір образды нақты суреттеуден көрінеді. Кейде актердің кейіпкердің мінезін аша алмай қиналған сәттері кездеседі. Мұндайда драматург персонаждың күйіп-жанған сүйіспеншілігі мен қатты тебіренісін ыммен-ақ («сознательно недоговаривания») орайластырады. Сөзбен жеткізе алмайтын сахнаның мұндай нюанстары көрерменге түсінікті болып отырады.

Ал персонаждың көңіл-күйінің тез құбылуын суреттеуде, драматург, фабуланы дамыту үшін түрлі синтаксистік конструкцияларды қолданады. Кейде драмалық шығармалардың поэтикалылығы репликалардан-ақ, яғни жеке сөз бен екі, үш сөйлемнен-ақ көрінеді.

Лексикалық поэтиканың негізін ауыспалы мағынасы бар сөздер, яғни, «троптар» құрайды. Троптар арқылы шығарманы жоғары көркемдік деңгейге жеткізуге болады. Троптардың мынадай түрлерге бөлінетіні белгілі: метафора, метонимия, синекдоха, симфора, гипербола, литота, ирония, аллегория, перифраза, образды эпитет.

Драматург оқиғаны көрсетудегі маңызды сәттерді арнайы таңдап алынған жоғарыдағы көркемдік құралдардың көмегімен көрсетуге тырысады. Мұндай жағдайда мәтін мазмұны шынайы өмірдегі оқиғалармен астасып кетеді. Көркемдік бейнелеу құралдары бір-бірінен жасалу тәсілдері және қолданылу мақсатына қарай ажыратылады.

Адамның мінез-құлқын, іс-әрекетін, сырт келбетін, ішкі жан-дүниесін, замана келбетін суреттеуде М.Әуезов тілінің көркемдігі анық көрінеді. Мәселен, «Қарагөз» пьесасындағы мына монологтарға назар аударайық:

Қарагөз. Мал бергеннің жетегінде кетіп, іші өртеніп зармен өткен қазақ қызы аз ба?.. Малға балап, батамен матап, мені де осылай көп қыздың бірі етіп қор етер деп ойласамшы осы шаққа дейін сорлы басым? Маңдайыма кеп тас тигенде енді ғана бар қазасын, шер жарасын аңдаптын. Бүгін ғана сенің жаныңда, аяулы асық жарым жаныңда осы дүние сұмдығынан үркіп тұрған жүрекпен баурыңа тығыла тұра айтарым: лағынет, лағынет болсын сол қызықсымақ, сауықсымағына!

Сырым. Қостадым, жаным, жаныңмен үріккен зарыңды!.. Лағынет, лағынет болсын сені тұтқын етем деген қаралық малы, арам малы, қалыңмалына! Қаңғыманың алды осы түннен басталсын!.. (108),- деген кейіпкерлердің екі ауыз күйініш сөздерінен-ақ замана шындығы, сол дәуірдің тынысы, қалыңмалға сатылатын қыз байқұстың тағдыры ап-анық көрініп тұр.

М.Әуезов тілінде көркем әдебиетте кезіге бермейтін өзіндік соны тілдік қолданыстар жиі ұшырайды. Қазақ танымына етене жақын мұндай сөздер шығарманың идеясын айқындай түседі:

Сырым. Тарқатсаңшы ой кірін, (110)

Дулат. Жан жанан, өзіңдей жан жананымды. (107) Осындағы асты сызылған дерексіз зат есімдер деректі зат есімдермен синкреттік тіркестер құрап, ой сонылығын көрсетеді.

Әдетте көркем әдебиеттегі поэтикалық мағына сөздердің стилистикалық қызметінен туатын мағынасымен ұштасып жатады. Сондықтан жаңа тіркестер, соны сөз қолданыстарын туғызу, сөздің үйреншікті мағынасын бейнелеп, поэтикалық көтеріңкі сипатта қолдану көркем шығармаларда жиі кездесетін құбылыс. Осыдан барып поэтикалық мағына қалыптасады. Ал поэтикалық мағына дегеніміз – троп, фигураның түрлері сияқты поэтикалық тәсілдерді қолдану арқылы сөздің айрықша әсермен, көтеріңкі мәнермен айтылуынан туатын мағынасы.

Мысалы, М.Әуезовтің «Еңлік – Кебек» пьесасындағы «Қыздырманың қызыл тілі», «әр лебізің алтындай», «асқар таудай ақылың», «қиғаш қасты, қолаң шашты» т.б. сөйлемдер мен сөйлемшелер немесе «Мұрнын тескен тайлақтай ғып», «бойына сенген түйедей боп», «еркек тоқты құрбандық» деген халықтық тіркестерде поэтикалық мағына айқын байқалады.

Сондай-ақ поэтикалық мағынаның бастау көзі халықтың ауыз әдебиетінде жатса, М.Әуезов оның да не түрлі үздік үлгілерін орнымен қолдана білген: «Төбінгіден тер, қабырғадан қан жаудырам ба?», «қылша мойын талша», «білегінің күші, жүрегінің түгі бар», «ақ қ ар, көк мұз» т.б.

Сөз мағынасы заттық-логикалық ұғымнан басқа айтушының көңіл- күйін, сезімін, сонымен бірге сөздің грамматикалық сипатын да білдіре алады. Әрине, бұдан сөз мағынасының ұғымнан кең екендігін көреміз. Мысалы, *дос* немесе *сүйем* сөздерін жай алғанда ешқандай образ жоқ. Ал шығармада осы сөздер бүтін бір поэтикалық образ жасап тұр:

Кебек. «Өз көңілімді барласам дүниенің бәрі дос. Жарқыраған күн де дос, тұнжыраған түн де дос. Сауық құрам – ән сүйем, саят құрам – аң сүйем, жалын ұрам – жар сүйем» (136). Мұнда суреткер осы *дос, сүйем* сөздерін орынды қайталау арқылы поэтикалық терең образ жасаған.

Шығарманы жазу бар да, оны қабылдау бар. Қабылдау – күрделі процесс. Әсіресе драма жанрында қабылдау процесі шешуші рөлдердің бірін атқарады. Ондағы сөз өнеріне сүйсініп, бейнелі сөз оралымдарын тыңдаушы қабылдап, тәнті болуы тиіс. «Еңлік – Кебек» пьесасының тілі осындай айшықты сөз оралымдарына өте бай: «екпінін су сепкендей басу, сағы сыну, зықысы шығу, намысын жырту,